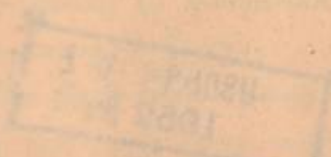

5(47.925)

9-47

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Ե. ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՑ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ.

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Ե. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ՄՆԱՅՈՐԴԱՑ ԳՐԲԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՂԸ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԳՐԻՑ — ԹԱՐԳՈՒՄԻՑ.

Գ Ր Ե Ց

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆ

Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեան (Ճուղուրեանց)

Վաղարշապատցի:

Վաղարշապատ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

1908

22

980

1631

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆՆԵՐ

Այն դժբախտ օրերից, երբ Հային վիճակուեց իւր սեպհական հայրենիքումն իսկ օտար համարուել, և այնուհետև ցայսօր հետզհետէ մեծ ու փոքր հատուածներով ցրուել աշխարհի ամեն անկիւն, մեզ մնում էր անցեալի, հայրենիքի, և միմեանց հետ կապը պահող, որով և ազգային մի-ամբողջութեան յուշարձան՝ երկու մեծ Սրբութիւններ—Հայոց պատմութիւնը և Ս. Էջմիածինը։ Սեպհական լեզուն և կրօնը առաւել ևս զօրեղ կապ են, ինչ կարծիք, սակայն սորանք չէ որ պայմանական են, և կարող են ցրուել եկած անտէր անտիրական ազգայնոց կապը պահել՝ որչափ իրենք էլ կապուած կը մնան և ոգի կանուն առաջիններից, ինչպէս ծառը արմատից—հողից։

Բայց մենք ինքնասպան ազգ ենք, հաւաստի շատ ապացոյցներ կան դորա, Շատ է անցել այն օրից՝ երբ ամենայն Հայոց Ս. Էջմիածինը կեղծիք—նոր Էջմիածին յայտարարելու կործանիչ ջանքերը խրախուսում էր և՛ հէնց ինքը Էջմիածնի Հայոց Հայրապետը, «իսկական» Էջմիածինը վերաշինելու անունով խաչագողական ժողովարարութիւն թոյլ տալը, երբ տրտունջը և գրաւոր բողոքը ծանրացաւ, նա, առանց քաջուելու, այլևս սրտմտած՝ ասաց Միաբանութեան երեսին—«Խաչիկ կ'ընէ ան է Էջմիածինը, դուք կ'ընէք՝ մտ. ես ալ կ'ընեմ» «չ ան է և՛ ոչ աս... Իսկ երբ (1904—5) լոյս տեսաւ իմ՝ «Վաղարշապատ և Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական սեղումն են» (հայ—ուս.) շարադրութիւնը, նա դժգոհ մնաց հէնց այնպէս՝ ինչպէս Խաչիկը, «Մշակը», «Новое Время»ն և... Բայց գոնէ խափանուեց արշաւանքը և գայթակղութիւնը։

Ազգային միւս մեծ Սրբութիւնը, մեր տոհմային պատմութիւնը, Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութիւնը, մեր օրերում ենթարկուեց,—քննադատութեան անունով,—խիստ յարձակման. նորա հեղինակին համարեցին իւր անձնաւորութիւնը, պատմածները, և յատկապէս գրելու ժամանակը՝ կեղծող Խաչիկայ։ Քանի քանի անգամ Վիեննայի Մխիթարեանց գիտական ամսագիր «Հանդէս ամսօրեայի էջերում» ցելա շարտեցին, «...» Խաչիկայ իր իրենցին անմահանուն սուրբ Մերունուն. քրքջում էին առհասարակ—Մի անգամ, Խորենացու Հայոց պատմութեան զանազան տպագիրներ էի խնդրում ձեմարանի մատենադարանում, լսարանցի երկու—երեք տղայք պտրում էին. յանկարծ ներս մտաւ Տեսուչը, և երբ իմացաւ թէ ինչ եմ ուզում, պատասխանեց. «Խորենացու քարն արդէն հորն ընկաւ, էլ աւելորդ է նորա մասին մտածելը»։

—Այդպէս հեշտ չենք կարող հրաժարուել Խորենացուց, մանաւանդ որ միւս պատմագիրները նորա վերայ են հիմնուել։ Ուրեմն մենք պատմութիւն չունինք...

—Ինչո՞ւ չունինք, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Ղազար Փարպեցի։

Ես խնայեցի Տեսչին աշակերտների ներկայութեան, և լռեցի. նա գնաց, Ապա ասացի այն աշակերտներին. «Դուք կարգացել և գիտէք անշուշտ Ագաթանգեղոս, Կորիւն և Ղազար Փարպեցի, այնտեղ Հայոց պատմութիւնն կայ»։ — Ոչ։

Ստէք, խլէք Հայից նորա տոհմային դիւցազնական պատմութիւնը, ինչպէս հասկացել խլում է Թուրքը, նորա լեզուն. նորա «Աստուածակառոյց» Էջմիածինը, նորա Ս. Լուսաւորիչը, նորա «Լոյս հաւատը» և «Էն կանանչ Միտոնը», նորա հայ-

այսպէս
թէթ - յուշ

րենիքը՝ հօ վաղուց է խլուած: Փոքր մի ևս, խելօք Հայեր, էլ մեզ չսիրողներին անելու բան գրեթէ չի մնայ. վաղուց այսպէս է Հայութիւնը պայմանաւորուած, հանգամանքների դասաւորութեամբ:

Կայ մի ուրիշ ազգ, որի տոհմային պատմութիւնը միտումնաւոր կամ ակամայ սխալներով ու առասպելներով զուգուած չլինի: Ո՞ր դպրոցականը երկիւղածութեամբ չի սովորել և պատմել Հրէից Աստուածապահ ազգի պատմութիւնը... Յունական առասպելներին՝ հօ ամենքը սիրահար են:

Հիները գիտակցելով սովորեցնում էին ինքնայարգութիւն. — Բիբլիական դրախտը՝ Հայաստանում էր: — Նոյի իջած և մշակած երկիրը՝ հօ Հայոց Միջնաշխարհ Այրարատն է: — Հայկի, նոյն և Նոյի լեզուն՝ Աստուածախօսն է: — Բարեւական աշտարակից յետոյ մարդկային հօտի վերայ աստուածացող բռնաւոր Ներսիսի վայ դէմ միակ ընդվզող և նորան կործանողը՝ ազատասէր և բարեպաշտ Հայկ և Հայկազուններն էին: — Հայրենիքի սահմանները ոտնակոխ առնել համարձակող Նիւքար Մադէսին՝ Արմաւրի աշտարակի բարձրից գամեց «հայրենասէր» Արամը: — Դաւ նիւթող «նենգաւոր» Աժդահակին՝ «շամիրեց» Արամազդ մեր Տիգրանը: — Երկինքը, երկիրը և ծիրանի ծովը երկնեցին և ծնան մեր «վիշապաբաղ» Վահագնին. նա հուր հեր ունէր և արեգակ աչքեր. նա կռուել է վիշապների հետ և յաղթել. Հերակլեայ քաջագործութեանց նման բաներ էին նորա մասին հնոււր պատմում հայ վիպասանները. Խորենացին իւր ականջով լսել է սորանք բամբուռով երգելիս: — Տորքը՝ քաջ և ուժեղագոյն էր Պարսից Մադհիկից, Հրէից Մամիսոնից և Յունաց Հերակլէսից: — Արայ Գեղեցիկը՝ ողջախօհութեան մեծ զոհ բերեց քան Յովսէփ Գեղեցիկը: — Առաջին քրիստոնեայ ազգը, այլ և քրիստոնէութեան դէմ կռիւ մղող Մաքսիմիոս Դայային և նորա Հռովմէական լեգէօններին դիմադրող ջարդողը՝ Հայն էր: — Հայոց Մայր Եկեղեցու լուսատիպ գաղափարը և տեղը՝ իջել ցոյց է տուել Յիսուս Միածինը, ոսկի ուռամբ հարուածելով հին մոլորութիւնը: — Որմզդական հուրը, որ սպառնում էր փռնկել և ճարակել քրիստոնեայ աշխարհը՝ հայ կանայքը հանգցրին: — Նիկիական անխառն ճշմարիտ հաւատը՝ ճէշ հաւատն է... Եւ սորանք այսպէս վիպելու և երգելու մեր իրաւունքը չեն ժխտում պատմութիւնը և աւանդութիւնը: Իսկ ինչո՞ւմն է վնասը: Սակայն ուռչում են դպրոցական տպաւորուող կուրծքերը, սովորում են ինքնայարգութիւն: — «Եւհակա՞նը «Երէւ չլլանալ օտարի խաբուսիկ հրապոյրներով: Մնապարծ լինելու երկիւղ չկայ:

Բայց, տակաւին անապատի խորքում, մտածում էք հրաժարուել Եհովայից. նախ կանգնեցրէք գոնէ հորթ... մի բան՝ որի շուրջը խմբուէիք:

Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ թերութիւն և սպրդած սխալներ պատահելով հանդերձ, ունի նա աննման առաւելութիւններ. այդ չեն ուրանում՝ գնահատել գիտեցողները: Բայց նորա գրութեան ժամանակի խնդիրը՝ վտանգուած էր, տարուած էին համարում, «հարը հորն ընկած»:

Ահա Ժամանակէ այդ խնդիրը ի նպաստ Մովսէս Խորենացու վճռելուն է ծառայում ներկայ շարագրութիւնս. — երեք յօդուած, առաջին երկուքը արտատպուում են՝ բայց փաստերով ճշխացրուած և աւելի մշակուած, իսկ երրորդը՝ նոր է լոյս տեսնում:

Բարդուղիմէոս եպս. Գէորգեան (Ճուղուրեանց):

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Ե՛ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՌՈՐԴԻՑ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Է՛ ԱՍՏՈՒԱՇԱՇՆՁԻ ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ ԳՐԲԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՂԸ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԳՐԻՑ—ԹԱՐԳՈՒՄԻՑ

I.

Ներկայ 1905 թ. Յունվարի 29-ին միայն առաջին անգամ ձեռքս անցաւ պրոֆ. Գր. Խալաթեանցի հրատարակած՝ «ԳԻՐՎ ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ, ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան. զառաջինն ած ի լոյս ըստ կրկին օրինակաց, հանդերձ Բ. լուսագիր նմանատպութեամբք նոցին՝ Գրիգոր Խալաթեանց: Մոսկուա, ՌՅԻԸ — 1899»:

Այդ հրատարակութեան առթիւ յարգելի պրոֆէսսորը իւր Յառաջաբանի մէջ, էջ Թ. ասում է. «Մեր նորագիւտ թարգմանութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ հայերէն լեզուի ամենահին՝ թէ չասենք՝ անդրանկ՝ գրուածքներից մէկն է ընդունուելու, որ հասել է մեր ձեռքը: Եթէ անգամ տարակոյս ծագի Երուսաղէմեան օրինակի Մնացորդաց Գրքերի վերջում գրած յիշատակարանի վաւերականութեան մասին Մեծ Թարգմանիչ Սահակ Կաթողիկոսի անձնաւորութեան վերաբերմամբ, որ՝ ինչպէս ասած է, «զՄնացորդս յետոյ ամենայն ժարգարէից է թարգմանեալ (Տեառն Սահակա Կաթողիկոսի)», — այնու ամենայնիւ անկասկած խորին հնութեան դրոշմ՝ ենք նկատում այս թարգմանութեան վերայ. և այդ հնութեան

մէջն է արդէն նորա առաջնակարգ կարեորութիւնը»⁽¹⁾:—Կարծում է որ այդ թարգմանութիւնը՝ Ասորական բնագրից առաջին հայ թարգմանութեան՝ մինչև ցայսօր անյայտութեան մէջ պահուած մի խոշոր բեկորն է, որպիսի թարգմանութեան «մասին յիշում է Մեծ Թարգմանիչների աշակերտ Կորիւն»⁽²⁾: Բայց որովհետև ներկայ Ասորերէնից, — որպէս Եօթանասնից թարգմանութիւնից, — տարբերում է և աւելի մօտենում Երբայական բնագրին, ուստի ենթադրում է՝ որ այս նորագիւտ հայ թարգմանութիւնը արուած պիտի լինի Ասորական կորած առաջին բնագրից, որը կոչում էր Թարգում: Իսկ վերջինս թարգմանուած էր ուղղակի Երբայական բնագրից՝ անմիջնորդաբար:

Ինձ յայտնի չէ թէ ուրիշներ ինչպէս ընդունեցին պ. Գր. Խալաթեանցի այդ կարծիք և ենթադրութիւնները, կամ թէ ուրիշ ինչ նոր կարծիքներ յայտնուեցին նոյն թարգմանութեան առթիւ. բայց ես պիտի գամ ահա նորա այդ վարկումները աւելի ևս հաւանելի կացուցանելուց զատ՝ ապացուցանել, — թէպէտ հակառակ իւր շատ տարիների ճգանց՝ բայց և յուրախու-

1. «Ինքն (Մեսրոպը) դառնայ ի հայս. և դասնէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յԱսորայն՝ ոչ լինելոյ Յունի» (Խոր. գ. ԾԴ.):

2. Ե՛ Ն՝ Խորենացին յիշում է. տես գ. ԾԴ. ԾԴ. ԳԱ.

Թիւն միանգամայն, — որ Խորենացին է Մնացորդաց Գրքերի այդ առաջին հայ թարգմանողը Ասորերէնից:

Դէպքով, գրքի դիրքը դիտելու համար միայն պէտք եղաւ ինձ ստանալ ձեւարանի մատենադարանից, բայց և Յառաջաբանը կարդալուց յետոյ՝ տեղտեղ ուշադրութեամբ աչքից անցրի, ապա մի քանի կտոր համեմատեցի և տեսայ, ճշմարիտ, որ այս գրքերը միանգամայն տարբեր թարգմանութիւն է մեր Եօթանասնից կոչուած հայ թարգմանութիւնից: Հետաքրքրուեցի կարդալ ծայրէ ի ծայր, ինձ թւում էր թէ մեր պատմահայր Խորենացին է ինձ հետ խօսում: Այդ նմանութեան պատճառ՝ սկզբում կարծեցի թէ նախնական պատերազմների նկարագիրներն էին: Սիրեցի երկրորդ և երրորդ անգամ կարդալ, — կարդացի և՛ ըստ Եօթանասնից թարգմանութիւնը, — որով աւելի և աւելի համոզուեցի Խորենացուն գտած լինել:

Ամենքից շատ ինքը պրօֆ. Գր. Խալաթեանցն է սիրում Խորենացու Հայոց պատմութեան աղբիւրները ցոյց տալու՝ հետեւաբար և՛ նորա ապրած ժամանակի խնդիրը լուծելու համար՝ այստեղից — այնտեղից բառեր, փոքրիկ նախադասութիւններ յաջող կամ անյաջող կերպով քաղել և ցուցադրել: Այս մեթօդը ընդունուած է առհասարակ այս մեթօդով է իւր եզրակացութեան հասնում և՛ նորայր Ն. Բիւղանդացին՝ իւր «Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը» բաղմահմուտ հետազօտութեան մէջ: Այդ ուղղութեամբ մի փորձ էլ մնում է ահա ինձ անել, ցոյց տալու համար Խորենացու Հայոց պատմութեան և այդ Մնացորդաց Գրքերի Ասորերէնից առաջին հայ թարգմանութեան խնամութիւնը, այն՝ որ վրիպել է, զարմանք, պրօֆէսսոր Խալաթեանցի

ուշադրութիւնից՝ այդ հրատարակութեան նորա երկար աշխատանքների ընթացքում, ինչպէս և՛ նորան աշխատակցող «գիտնականների» ուշադրութիւնից: Բայց ես չեմ բաւականանայ միայն ընդունուած մեթօդով — բառեր, դարձուածքներ քաղել ցուցադրելով, այլև կը լուսարանեմ Խորենացու մինչև ցայսօր լաւ չհասկացուած մի խոշոր պարբերութիւնը ևս, որով և մատնացոյց արածս փաստերը իրենք կը պսակեն իմ գեղուն յուսով այս փորձը: Որքան երջանիկ փորձ, յաջողութեան դէպքում, որի շնորհիւ այսուհետև պիտի ստանան իրենց լուծումը շատ և շատ խնդիրներ:

Ա. Ասորերէնից թարգմանուած այս Մնացորդաց Գրքերում աչքի ընկնելու չափ սովորական են հայկական է՞ան և է՞անց հայրանուան և ազգանուան դործածութիւնը, այն ինչ՝ Եօթանասնից կոչուած թարգմանութեան մէջ՝ խիստ հազուադէպ են: Օրինակ — «Ափատի յԱբիտանէ՞անցն... Մանասէ՞ան գնդին... Ողղիա Տոփատէ՞անց Գողոնիէլէ՞անց... Սափատիա Մաքատէ՞անց... Սաբիա կամուէ՞անց... Ամբրի Միքայելէ՞անց... Իսամիա Աբդէ՞անց... Յերիմութ Ողիէլէ՞անց... Ուսի էրդէ՞անց... Յագայ Չաքարէ՞անց... Յասիէլ Արենէ՞անց... Ողիէի Յերովամէ՞անց...» (ա. Մնաց. Գ. 3: 2: 61: Իէ. 15 — 22):

Եօթանասնիցը — «Սափատիաս՝ Յաբիտաղայ... ցեղին Մանասէի... Քաղդայի ի Նետուփատայ, որդի Գոթոնիէլի... Սափատիաս որդի Մակքեայ... Ասաբիա որդի Սամուէլի... Ամարիաս որդի Միքայելի... Սամէաս որդի Աբդիայ... Յերիմութ որդի Ողիէլի... Ովսեր որդի Ողիայ... Յագայի որդի Չաքարիայ... Ասիէլ որդի Արեններայ... Եզրիէլ որդի Յովրամայ» (անդ)՝ 1:

1. Ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան օրինակները բերում եմ Չահրաբեանի տղազրած Աստուծաշնչից:

Այսպէս՝ Մնացորդաց բովանդակ երկու Գրքերում:

Ո՛չ ապաքէն Խորենացուն է յատուկ էան, էանց ածանցի՝ այսպիսի յաճախութիւնը.— «ի Բիւռոսէանն Սիբիղղեայ. . . Յարեոսութեանն Հայկ. . . Տիտանէանն Բելայ. . . Տիտանէանն Բէլ. . . արքայն Տիտանէան. . . Մանաւաղէան և Բզնունէայ. . . Սիսակէանցն. . . Արայէան Արայի. . . Արայէանն Արայ. . . Երուանդէանն Տիգրան. . . ի Հայկազնէանն Տիգրանայ. . . Երուանդէանն Տիգրան. . . Առաւենէան. . . զՍիսակէանն և զԿաղմէանն. . . զՄանաւաղէանն և զԲզնունէանն. . . զԱռաւենէանն և Չարեհաւանէանն » (Խոր. ա. Զ. Թ. ԺԲ. ԺԴ. Ի. ԻԴ. ԼԱ. Բ. Դ. Ը.), և այլն, և այլն:

Բ. «Եւ որդիքն Իսրայէլի ծննդագրեցան և կան ի ճարտարութեանն Իսրայելացւոց և Յուդայ»:— «Եւ այլ բանք Յովսափատա, առաջինք և վերջինք, ահաւասիկ գրեալ են ի ճարտարութեանն Անանիանց, որ գրեաց ի ճարտարութեանն Իսրայելացւոց » (ա. Մնաց. Թ. 1: Բ. Մնաց. Ի. 34):

Եւ սոյն թարգմանութեան միւս պատշաճ տեղերում (Բ. Մնաց. ԺԶ. ԻԴ. ԻԵ. ԻԶ. ԻԸ. ԼԲ.) կարգում ենք— «աւասիկ գրեալ են ի Գլըս ճարտարացն. . . կամ— «աւասիկ գրեալ են ի ճարտարութեանն Իսրայելացն »:

Եօթանասնիցը ունի— «Եւ ամենայն Իսրայէլ ըստ թուոյն իւրեանց գրեալք սորա ի Գլըս ճարտարացն Իսրայէլի՝ և Յուդայ»:— «Եւ մնացեալ բանքն Յովսափատու առաջինք և վերջինք՝ ահա գրեալ են ի բանս Յէուայ որդւոյ Անանայ, որ գրեաց զԳլըս ճարտարացն Իսրայէլի » (անդ, և միւս տեղերում): Եւ մի անգամ միայն ունի— «ահա գրեալ

են ի Գլըս ճարտարացն Յուդայ և Իսրայէլի » (Բ. Մնաց. ԻԸ.):

Եւ Թագաւորաց (Գ. և Դ.) գրքերի համապատասխան տեղերում Եօթանասնիցը 33 անգամ, անխոր, ունի— « ի Գլըս ճարտարացն Իսրայէլի »:

Այսպէս, Եօթանասնիցը, բոլոր տեղերում, ոչ մի անգամ չունի ճարտարութեանն Իսրայէլի կամ ճարտարութեանն Իսրայէլի, այն ինչ՝ Խորենացուն յատուկ են ճարտարութեանն Իսրայէլի, այլ և ճարտարութեանն, Գլըս, Գլըսի նշանակութեամբ գործածուած իւր Հայոց պատմութեան մէջ.— «Գլըսաւու հինս և զգրոյցս նախնականս յիւրեանց Իսրայէլացւոց. . . ճարտարութեան գրեալ:— «հրամայէ զբազում ճարտարութեան և զգրոյցս առաջնոցն այրել:— «յամբարանոցս ճարտարութեանն Իսրայէլի արդեօք գտեալ:— «ի բուն ճարտարութեանն Իսրայէլի կամ մեհենից:— «Այսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճարտարութեան (պատմութիւն) և զբուցատրութիւնս, որք են Քաղղէացւոց և Ասորեստանեաց, Եգիպտացւոց և Ելլագացւոց:— «Զորոց զանուանս յառաջնում ճարտար (Գլըս) կարգեցաք:— «ի բազում ճարտար (Գլըս) կոտորեցաք: Եւ այլն, և այլն: Տես օրին. Խոր. ա. Բ. Գ. Զ. ԺԴ. ԼԲ. Բ. Ը. Ժ. ԺԵ. ԾԹ: Խորենացին « Գլըս ճարտարաց » ևս գործ է ածում, տես օրին. Բ. Բ:

Գ. Երուսաղէմի օրինակը— «Թաւսել սկսաւ Շաւուղ ընդ զԻնկէպն իւրում և ասէ:— «Իբրև ետես զԻնկէպն, թէ մեռաւ Շաւուղ:— «Սեղէկ Ամանացի, Նուարա Բերովթացի, զԻնկէպն Յովաբու որդւոյ Շարուհեա » (ա. Մնաց. Ժ. 4, 5: ԺԱ. 39):

Էջմիածնի օրինակը— «Թաւսել սկսաւ Սաւուղ ընդ զԻնկէպն իւրում և ասէ:—

1. Տես Գ. Թագ. ԺԴ. 19, 29: ԺԵ. 7, 23, 31: ԺԶ. 5, 14, 20, 27: ԻԲ. 39, 46: Գ. Թագ. Ա. 18: Ը. 23, 34: ԺԲ. 19: ԺԳ. 8, 12: ԺԴ. 15, 18, 28: ԺԵ. 6, 11, 15, 21, 26, 31, 36: ԺԶ. 19: Ի. 20: ԻԱ. 17, 25: ԻԲ. 28: ԻԳ. 5:

«Իբրև ետես զնապատն եթէ մեռաւ Շաւուղ» — «Նաաբար որդի Ագարեայ Սեղեկեմացի, նուարա Բերովթացի, զնապատն Յովաբու որդոյ Շարուհեայ» (անդ) 1 :

Յօթանասնիցը — «Եւ ասէ Սաւուղ զնապատն իւր» — «Եւ ետես կապարճակին նորա թէ մեռաւ Սաւուղ» — «Սեղեկով Ամոնացի, նաար Աբերոնացի՝ կապարճակին Յովաբայ որդւոյ Սարուեայ» (անդ) :

Իսկ Խորենացին — «Բարչամ առաջի զնապատն նորա պատահեալ՝ մեռաւ» — «Հրամայեաց միում ի զնապատն կտրել զոտս նորա սրով» — «մատուցեալ առարքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զնապատն արքայի» — «Եւ առաւել ևս գրգռէր զարքայ Վասակ զնապատն նորա» (Խոր. ա. ԺԴ. բ. ԼԴ. գ. ԻԲ. ԻԵ.) :

Գիտելի է և այն, որ, ընդհակառակը, թէ Մնացորդաց Գրքերի այս Ասորականից թարգմանութիւնը և՛ թէ Խորենացին՝ բնաւ չունին կապարճակի բառը. եւ, զնապատն թէպէտ պատահում է և՛ Յօթանասնից թարգմանութեան մէջ, ինչպէս կը տեսնենք յաջորդ հատածի մէջ, սակայն ոչ այն մտքով, այլ՝ սոսկ զնապատն = զէնք ունեցող նշանակութեամբ: Սոյն գիտողութիւններս ընթերցողը թող ի նկատի ունենայ և՛ բերուած յետագայ օրինակների համար:

Դ. «Արք հզաւրք, պատրաստեալք ի պատերազմ, նիզակաւորք, և սպարաւորք» — «Որդիք Յուդայ սպառազէնք, նիզակաւորք և սպարաւորք Զ. հազար և Պ. կոտ լաւեալ» — «Եւ ընդ նոսա գային սպարաւորք և նիզակաւորք ԼԵ. հազար» — «Եւ եղեն արքայի զաւրք բազում սպառազէն լաւեալք նիզակաւորք և վահանաւորք» (ա. Մնաց. ԺԲ. 8, 24. 34 :

բ. Մնաց. ԺԴ. 8) :

Յօթանասնիցը — «Արք՝ որ հարկանէին պատերազմ. առեալ վահանս և աշտեայս» — «Որդիք Յուդայ վահանակիրք և տիգաւորք, վեց հազար և ութ հարիւր զօրաւորք ի պատերազմի» — «Եւ ընդ նոսա վահանաւորք և տիգաւորք երեսուն հազար» — «Եւ եղև Ասայի զօր զնապատն որք բառնային վահանս և նիզակս» (անդ) :

Այսպէս, Յօթանասնիցը և ոչ մի անգամ չունի նիզակաւոր կամ կոտ լաւեալ բառերը:

Իսկ Խորենացին — «Եղբայր քո և նիզակաւորք» — «զԹումբ լաւեալ ջոկատին . . . ընտրիւք և լաւեալք ուսմաբք . . . տեսեալ Հայկայ զՏիտանեանն կոտ լաւեալ» — «չորիւք բիւրովք լաւեալք հետեակօք. . . ի տէգ նիզակի լաւեալք» — «Գովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիզակաւորք» — «Նիզակաւորք և սուսերաւորք» — «զփորձ առեալ զսաստիութեան սկային և կոտ լաւեալք» — «զօրագլուխ նիզակաւորայն լեալ անարի որ սկայ լաւեալ» (Խոր. ա. Թ. ԺԱ. ԻԴ. ԻԹ. բ. Է. ԶԲ. գ. Թ.) :

Խորենացին այնքան է սիրում և գործածում նիզակ և նիզակաւոր, որ իւր աստուածացրած (Արամազդ) Տիգրանին գովելու համար՝ նիզակաւոր է կոչում. . .

Ե. «Հարկանէր վանէր Դաւիթ զԱսորիսն ի Ի. և Բ. հազարս այր պատերազմօղ և զաշխարհն ի հարկն կայսրացանէր» (ա. Մնաց. ԺԸ. 5) :

Յօթանասնիցը — «Եհար Դաւիթ յԱսորեացն քսան և երկու հազարս արանց» (անդ) : Զունի զաշխարհն ի հարկն կայսրացանէլ զարձուածը և ոչ մի անգամ:

Իսկ Խորենացին — «զաշխարհն . . . ի շատայնութեան հարկն կալա» — «զՄեծ մասն զաշտացն Ասորեստանի կալա»

1. Զինապէս կամ զինպէս, զինակիր կամ զինկիր՝ մի և նոյն մտքով զորձ են ամուած այս օրինակներում:

ի ծառայութեան հարկի » — « և զԳաղատացիսն հարեալ ընդ հարկի — հայոց և զԹագաւորութիւնն ասիացւոց » (Խոր. ա. ԺԳ. ԺԴ. բ. Բ.) :

Զ. « Եւ Յովաք որդի Շարուհեա սպարապետի նորա » — « Եւ իբրև լուաւ Գաւիթ, առաքեաց նա զՅովաք սպարապետի » — « և Սովաք սպարապետն Ագրաղաղարու առաջնորդ նոցա » — « և զՍովաք սպարապետն՝ զաւրաց Ագրաղաղարու անդէն սպանանէր » — « ան Յովաք սպարապետն զաւրացն Գաւթի զամենայն զաւրսն . . . և հարկանէր վանէր Յովաք սպարապետն Գաւթի » — « Ապա ետ պատասխանի Յովաք սպարապետն և ասէ » (ա. Մնաց. ԺԸ. 15. ԺԹ. 8, 16, 18. Ի 1. ԻԱ. 3) :

Եօթանասնիցը — « Եւ Յովաք որդի Սարուհեայ ի վերայ զօրացն » — « Լուաւ Գաւթի, և առաքեաց զՅովաք և զգունդ զօրաւորացն » — « և զՍովաք զօրավար զօրացն Ագրաղաղարու առաջի նոցա » — « և զՍովաք զօրավար զօրուցն սպան » — « ամ Յովաք զամենայն գունդս զօրացն . . . և ան Յովաք զՀռարաթ և կործանեաց զնա » — « Եւ ասէ Յովաք » (անդ.) : Զունի սպարապետ բառը և ոչ մի անգամ :

Իսկ Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ՝ սպարապետ բառը գործ է ածուած տասնեակներով :

Է. « Կոփել քարինս խեղճոյ » (ա. Մնաց. ԻԲ. 2) :

Եօթանասնիցը — « հատանել քարինս խեղճոյ » (անդ.) :

Իսկ Խորենացին — « Պաղատիոն խեղճոյ » (Խոր. բ. 2Ը.) :

Ը. « Արդ առաքեցի . . . զԽիրամ

ծառայ իմ . . . այր իմաստուն հանճարեղ . . . ի գործ կեւ կեւ ի քանդակել » (բ. Մնաց. Բ. 14) :

Եօթանասնիցը — ոչ միայն տարբեր է, ինչպէս միշտ, այլ և չունի — չգիտէ Հայոց նախապատմական վիպասանների կեւ կեւ . . .

Իսկ Խորենացին — « կեւ կեւ ըզգուռն Երուանդայ արքայի » (Խոր. բ. ԿԵ.) :

Թ. « Անկանէին ամենայն ժողովուրդքն յերկիր ի վերայ երեսաց իւրեանց, ի վերայ հճեապարտ սուլայարի յսպարապետ երկիրպագանէին » (բ. Մնացորդաց. է. 3) :

Եօթանասնիցը — « Անկան ի վերայ երեսաց յերկիր ի քարայտակ տեղուոյն, և երկիր պագանէին » (անդ.) : Այսպէս են և՛ աչքիս առաջ ունեցած Ֆրանսերէն երկու օրինակները — մին՝ Վուլգաթայից, իսկ միւսն Եօթանասնից՝ Թարգմանութիւնը :

Իսկ Խորենացին — « յսպարապետակ հճասուլ յսպարապետ » (Խոր. բ. ԻԵ.) :

Ժ. « Եւ էին Սողոմոնի քառասուն Թ. մատակ ձի կոպի և երկարք կառաց ԲԺ. հազար » (բ. Մնաց. Թ. 25) :

Եօթանասնիցը — « Եւ էին Սողոմոնի չորք բււրք մատակ ձիք ի կառս, և երկստասան հազար երկվարք » (անդ.) : Այսպէս է և՛ գ. Թագ. Գ. 26. Ժ. 26 համապատասխան տեղերը :

Այսպէս, Եօթանասնիցը թէ տարբեր է և՛ թէ չունի — չգիտէ կոպի բառը բառ՝ որը նոյն նշանակութեամբ ուրիշ և ոչ մի տեղ մեր գրականութեան մէջ ինձ չի պատահել, բացի միայն Խորենացու մօտ. — « կարգէ . . . և զԳաղատայի ի վերայ կոպի » (Խոր. բ. է.) :

1. Յետոյ (1907) պատահեց ինձ կարդալ Կալիսթենէսի՝ « Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ » գիրքը. Վեն. 1842. նախնեաց թարգմանութիւն : Այս գրքի մէջ մի քանի տեղ պատահում են բառեր, ոճեր, հատուածներ՝ Խորենացու Հայոց պատմութեան, ընդ որս և՛ հետեւեալը. « եկեալ ամին Փիլիպպոսի մատակապանքն ի կառիցն ձի մի մեծ յոյժ, և ամին կացուցին առաջի այսպէս ասելով. Տէր արքայ, զայս ի կոյսն (երամակք) գտար ծնեալ » (եր. 16) :

ԺԱ. «Եւ զհամ առնալ նոցա ծառայութեամբ երկրիս այսորիկ» (բ. Մնացորդաց ԺԲ. 8):

Եօթանասնիցը—«Եւ քանիցն զծառայութիւն իմ, և զծառայութիւն թագաւորութեան երկրիս» (անդ):

Այսպէս, Եօթանասնիցը թէ տարբեր է և՛ թէ՛ չունի—չգիտէ զհամ առնալ դարձուածը. բայց զոր Խորենացին գիտէ գործածել.—«Ոչ զի որչափ զհամ պատերազմին Արշակայ» (Խոր. բ. Դ.):

ԺԲ. «Եւ այն եկն ել պիղծելկաց առաջի Տեառն և ասէ. ես երթամ պատրել զնա» (բ. Մնաց. ԺԸ. 20):

Եօթանասնիցը—«Եւ ել հոգի՛ եկաց առաջի Տեառն՝ և ասէ. ես իարեցից զնա» (անդ):

Իսկ Խորենացին—«Եւ այն (ն), որ զսովորեալ չարութիւն նիւթէր, ուսուցանէր նմա» (Խոր. «Որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին»):

ԺԳ. «Այր հասարակչալի կորովի ձեռաւք իբրև զփորձ կամեցաւ առնել զանձին, նետ մի՛ձգեաց ի խուռն գնդին և եհար զարքայն» (բ. Մնաց. ԺԸ. 33):

Եօթանասնիցը—«Եւ այր ոմն ելից զաղեղն կորովութեամբ, և եհար զարքայն» (անդ): Չունի հասարակչալի և ոչ մի տեղում:

Իսկ Խորենացին—«Այս Հայկ՝ գեղապատշաճ, անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հասարակչալի» (Խոր. ա. Ժ.):

ԺԴ. «Եւ ի բաց կացին վաղվաղակի արք պատերազմին, որ աթէն զգէրն» (բ. Մնաց. ԻԸ. 14):

Եօթանասնիցը—«Եւ թողին պատերազմողքն զգերութիւնն» (անդ):

Իսկ Խորենացին—«Չամենայն միահամուռ աթէ գէրի սաստիկ յԱրտաշատ» (Խոր. բ. ԾԲ.):

ԺԵ. «Թագաւորեաց փոխանակ նորա Ադադ... և մեռաւ Ադադ, և եղեն այնուհետև առաջնորդ թեմնա, առաջնորդ Ադուա, առաջնորդ Յեթէ, առաջնորդ Յեղիբամայ...» (ա. Մնաց. Ա. 50—54):

Եօթանասնիցը—«Թագաւորեաց փոխանակ նորա Ադադ... և մեռաւ Ադադ... Եւ այս են իշխանք՝ Յեղովմայ, իշխան թամանայ, իշխան Գովղայ, իշխան Յեթեր, իշխան Յղիսակամաս...» (անդ): Այսպէս, Եօթանասնիցը թէ տարբեր է և՛ թէ՛ չունի առաջնորդ՝ այն մտքով:

Իսկ Խորենացին—«Յցոյց հովիւ և առաջնորդ ժողովրդեանն».—«Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն և ոչ խառնառաջնորդ կամ անգլխաւոր այս լինէր».—«Որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա, առաջնորդ և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ» (Խոր. ա. Դ. «Սակս Բիւրասպեայ հաւաստին» բ. Զ.):

ԺԶ. Խորենացին Բագրատունեաց մասին գրում է. «որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն՝ Բագադիա, (Տուբիա), Սենքերիա, Ասուդ, Սափատիա, Վարազիա, Ենանոս» (Խոր. բ. ԿԳ):—Գարագաշեանը ասում է. «այդ անունները չկան բոլոր Հրէից գրոց մէջ, և ինչպէս կը կարծենք՝ Եբրայական չեն» (Քնն. պատմ. Հայոց. ա. մասն, եր. 173):

Իմ նպատակից դուրս կը լինէր այստեղ ընդգիծախօսել Գարագաշեանին, այլ՝ ինձ պէտք է միայն «Սենեփա» անունը վերցնել իբրև նիւթ. և հէնց այդ էլ բաւական կը լինի.—Ճշմարիտ որ «Հրէից բոլոր գրոց»—Եբրայական բնագրի և բուն Եօթանասնից թարգմանութեանց մէջ (ա. բ. գ. դ. թագ. և ա. բ. Մնաց.) չկայ Սենեփա անուն. սակայն Մնացորդաց Գրքերի Ասորականից այս նորագիւտ հայ թարգմանու-

Թեան մէջ՝ չորս անգամ կայ Ալեքանդրոս
անուն.— «Եւ որդիք Անանիա Փաղատի
և Յեսէ որդի նորա, և Ալեքանդրոս որդի նոր
րա: Եւ որդիք Ալեքանդրոս Սեմեայ . . . »—
«Եւ Յովղափաա և Սամաբիայ և Ալեքանդրոս
և Թեոփիլոս»— «և Բենիամին և Յեշուփ և
Շեմիա և Ամարիայ և Ալեքանդրոս ի քա
ղաքսն» (ա. Մնաց. Գ. 21—22, բ. Մնաց.
ԼԱ. 13, 15):

Մխիթար արքայի, Զոհրաբեանի և
Կ. Պօլսոյ (1895) տպագրութիւնները ու
նին միայն առաջին, երկրորդ և չորրորդ
տեղերում՝ Ալեքանդրոս կամ Ալեքանդրոս, իսկ
երրորդ տեղում՝ բնաւ Բուն Նովամանու
նիցը (Փրանսերէն) և Երրայական բնագի
րը՝ Ալեքանդրոս տեղ ունին, դարձեալ միայն
նայն երեք տեղերում, Sécanja—Ալեքանդրոս:
Ուրեմն Ալեքանդրոս և չորս տեղում, մնացել
է Ասորականից՝ առաջին հայ թարգմա
նութեան մէջ, որի ընտրելագոյն ներկա
յացուցիչն է պրօֆ. Խալաթեանցի այդ
հրատարակած «ԳիՒՒՒ ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ» ը:

Եւ Ալեքանդրոս ըստ իս, յայտնի կա
նոնով փոխուել դարձել է Ալեքանդրոս ինչ
պէս, օրին. մախլաս—մալխաս, ոչխար
—օխար, և այլն¹:

Ենթադրում եմ, որ Ալեքանդրոս կամ
Ալեքանդրոս՝ դիտէր Խորենացին իր՝ Ասորա
կան բնագրի այս թարգմանութիւնից:

Ահա, իմ ցուցադրած բառերը և
մանր դարձուածները, մի կողմից՝ չունի
Նովամանանից թարգմանութիւնը, միւս
կողմից՝ սորանք հասարակաց էն Ասորա
կան առաջին բնագրից այս հայ թարգ
մանութեան հոյն և Խորենացու Հայոց
պատմութեան համար:

* *
*

Խոստացայ չբաւականանալ միայն
բառեր, դարձուածներ քաղել ցուցա
դրելով:

Մեզ զբաղեցնող ներկայ հարցի հա
մար՝ Մննդոց գրքում (Ժ. 2, 6, 24,
ԺԱ. 10—13) գտնում ենք նայի երեք
որդոց ուղղագրի՞ծ ազգաբանութեան ա
նունների կարգը՝ այսպէս.—

ա) Սեմ, Արիաքսադ, Սաղա, Եբեր . . .

բ) Քամ, Մեսօրեմ:

գ) Յարեթ, Թիրաս:

Այսպէս է օտար ազգերի—Թէ Նօ
թանասնիցը, Թէ Վուլգաթան, նոյն է
և՛ Երրայական բնագիրը: Հայկական
տպագիրները՝ է որ համաձայն են սորան,
և է որ տարբերուում: Օրինակ, Մխիթար
արքայինը՝ համաձայն՝ Արիաքսադից յե
տոյ դնում է Սաղա:—Զոհրաբեանինը՝
նոյնպէս համաձայն է, սակայն ծանօ
թագրում է. «Երկու օրինակը և եթ
(Չեռագիրք) համաձայնք իրերաց յա
ւելուն աստանօր. Եւ Արիաքսադ ծնաւ
զԿայնան, և Կայնան շնա— զՍաղա . . . »:
Իսկ Կ. Պօլսոյ (1895) տիպը՝ Արիաք
սադից յետոյ դնում է Կայնան, ապա՝
Սաղա. բայց ծանօթագրում է. «ՅԵԵՐԸ.
պակասի» (Կայնան):

Սակայն ա. Մնացորդաց Գրքում
(Ա. 18, 24), այն էլ միմիայն Հայկա
կանում, Արիաքսադից յետոյ դալիս է
Կայնան, ապա՝ Սաղա:—Մխիթար ար
քայինը՝ առաջին տնահամարում ունի
—«Արիաքսադ ծնաւ (զԿայնան, և Կայ
նան շնա—) զՍաղա . . . »—փակագծում.
Իսկ 24 տնահամարում՝ պակասում է
Կայնան, Արիաքսադից յետոյ դարձեալ
դալիս է Սաղա:—Զոհրաբեանը՝ երկու
տնահամարում ևս Կայնան զններով հան
դերձ, վերջին տնահամարի մասին ծա
նօթագրում է. «յո՛ման պակասի Կայնան»:

1. Զոհրաբեանը ա. Մնաց. Գ. 21 տնահամարի մասին ծանօթագրում է. «ոմանք. Արիա որդի նորա. Սեմեփիա որդի նորա» . . .

—Կ. Պօլսոյ յիշեալ տպագրութիւնը ևս՝ երկու տնահամարումն էլ դնում է Կայնան սակայն ծանօթագրում է. «Յերբ պակասի»: Աչքիս առաջ ունեցած յիշեալ Թրանսերէն օրինակները՝ թէ Մենդոց և՛ թէ Մնացորդաց այդ տեղերում բնաւ չունին Կայնան:

Աւրեմն (Արփաքսադ ծնաւ) Կայնան և Կայնան շնա՝ պահուած է միայն հայերէն մի քանի Չեռագիրներում, որոնցից և անցել է տպագիրների մէջ՝ այս կամ այն ձևով, ոչ միակերպ և ոչ բոլոր պահանջուած տեղերում: Եւ ահա երբայական և Եօթանասնից բնագիրներից՝ հայ թարգմանութեան և՛ այս տարբերութեան իբրև միակ աղբիւր՝ ներկայանում է բազմաշխատ պրօֆ. Գր. Խալատեանցի ի լոյս բնծայած այս «ԳԻՐԲ ՄՆԱՅՈՐԴԱՅՆ», որովհետև բացի որ սորանում (ա. Մնաց. Ա. 18, 24) Արփաքսաթից յետոյ անշեղ գալիս է Կայնան, և ապա Սաղա՛, այլև այդ արդէն ամբողջական տարբեր բնագրից և եզական թարգմանութիւն լինելու բոլոր առանձնայատկութիւններն ունի պահած:

Առանց բուն հարցից շեղուելու՝ հարկաւոր եմ համարում դիտել տալ, որ այս օրինակի յիշեալ 24 տնահամարը թէ տարբեր է (մեր) միւս օրինակներից և՛ թէ միակ ուղիղն է՝ Սեմայ սերնդոց ուղղագիծ աղգարանութեան համար մինչև ցԱբրահամ:

Գուցէ առարկող լինի՝ թէ Կայնան կարող էր ուրիշ Չեռագրից իբրև վրիպակ անցնել սորան, ինչպէս և՛ սորանից՝ ուրիշին: Թէպէտ թոյլ առարկութիւն, որովհետև փաստը մնում է փաստ, այսու ամենայնիւ կանխելով ասեմ, որ հազիւ յօգուածիս վերջին եզրակացութեան հասած՝ այդպիսի առարկութիւնը պիտի դառնայ անտեղի:

Խորենացին նոյի երեք որդոց սերնդոց ուղղագիծ աղգարանութիւնը որդի ի հօրէ շարում է իւր Հայոց պատմութեան մէջ, իւրաքանչիւրինը ց11 պորտ, սակայն առնում է ոչ թէ ս. Գրքից, որը «զիւրան»—Սեմայ ցեղը վերցրել է, իսկ միւսները՝ լքել—թողել, այլ՝ «որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենևին անսուտ» (Խոր. ա. Ե.) և դնում է այսպէս.—

- ա) Սեմ, Արփաքսաթ, Կայնան, Սաղայ, Երբ...
- բ) Քամ, Քուշ, Մեաթեմ, Ներբովթ, Բար...
- գ) Յարեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ...

Խորենացին Քամայ և Յարեթի՝ իւր բերած այս աղգարանութեան մէջ Բէլից (Ներբովթ) և Հայկից յետոյ եկողներ ի համար վկայութիւն է բերում Աբիւղենոսից, իսկ Յարեթի աղգարանութեան համար՝ աղբիւր է ցոյց տալիս և՛ Մար Աբաս Կատինայի բերած Քաղդէական մատենի հեղինակ «Ժամանակագիրը», այսպէս. «Նինոս (որդի) Արբէեղայ, Քայաղայ, Արբէեղայ, Անէեբայ, Բարեայ, Բէլայ, Նոյնպէս և զմերն՝ ի Հայկայ մինև ցարայն... թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամաեայ, Արամայիսեայ, Արամանեկայ, որ եղև հակառակ Բէլայ... Եւ զայս մեզ Աբիւղինոս յիւրում առաջնում արձանականի ի մանր աղգարանութեան ասէ»—«Արդ ի նոյն մատենէ (Մար Աբասի) սկսեալ ասացից. Յապետովէ, Մերոզ, Սիրաթ, Թակղադ, որ է Յարեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ... Հայկ, Արմենակ, և զայլսն ի կարգի» (Խոր. ա. Ե. Թ. տես և՛ ԺԲ.):

Խորենացու բերած այս աղգարանութեան (Յարեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ) մասին Գարագաշեանը, առանց արժանին ուշադրութեան՝ գրում է.

1. «Եւ Արփաքսաթ ծնաւ զԿայնան, և Կայնան ծնաւ զՋայղայ, և Ջայղայ ծնաւ զԵրբ...: Որդիք Ջեմա. Որփաքսան, Կայնան, Ջաղա, Երբ, Փաղեզ...» (անդ):

« Յայտնի է թէ այս ազգաբանութիւնը Ծննդոց է» (Քնն. պատմ. Հայոց. ա. մասն, եր. 133). — Այդ անունները յիրաւի կան Ծննդոց Գրքի մէջ, սակայն՝ ոչ նոյն կարգը ազգաբանութեան, այնտեղ Գամեր և Թիրաս եղբայրներ են, մինչ Խորենացու ցանկում՝ հայր և որդի . . .

Խորենացին իւր բերած այդ ճիւղագրութիւնից անմիջապէս յետոյ գրում է. «Այդ զԿայնան շրջապատ է նոյն ամենայնք ի ժամանակագրացն գրեն, և ի Սեմայ երրորդ. նոյնպէս և զԹիրաս շրջապատ է նոյն, իսկ Յարեթայ՝ երրորդ. թէպէտ ըստ մերում թարգմանութեան (Աստուածաշնչի) ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի, իսկ զՄեստրայիմ շրջապատ է նոյն և երրորդ ի Քամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեան և ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք. Այլ այսպէս զսակարգեալ գտաք ի յուշմագունէ ումեմնէ և յընթերցասիրէ Ասորոյ՝ և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ » (Խոր. ա. Ե.) :

Կայնան « շրջապատ է նոյն » լինելու մասին Խորենացին վկայում է թէ՛ « ամենայնք ի ժամանակագրացն (և՛ ըստ մերում թարգմանութեան) գրեն », ուրեմն ակներև է՝ որ Խորենացու « թարգմանութեան » բնագիրը չէր ինչ որ է յայտնի Ծօթանասանիցը, որը չունի զԿայնան՝ շրջապատ է նոյն : Բայց Թիրաս « շրջապատ է նոյն » չի գտնուում Խորենացու « թարգմանութեան բնագրի » ոչ մի տեղում, ինչպէս չկայ նաև Ծօթանասանից օրինակում, այլ միայն ժամանակագիրների մօտ : Իսկ Մեստրայիմ « շրջապատ է նոյն » յիրաւի չկայ ոչ « մեր թարգմանութեան մէջ » և ոչ որ և է ժամանակագրի մօտ նշանակուած, այլ որ առնում է « մի ոմն յուշմագոյն և ընթերցասէր Ասորուց » :

Այսպէս, Խորենացին զԿայնան, ըզ-

Թիրաս, և զՄեստրայիմ « շրջապատ է նոյն » կարգելու համար՝ աղբիւր է ունեցել — առաջինի համար՝ ս. Գրքի՝ իրեն ծանօթ Ասորական առաջին բնագիրը — կորած Թարգումը կամ՝ գորանից այս հայ թարգմանութիւնը, և ժամանակագիրներ, Երկրորդի համար՝ միայն ժամանակագիրներ, Իսկ երրորդի — Մեստրայիմի համար՝ զյուշմագոյն Ասորին միայն :

Այլ և, Խորենացին մի այլ տեղ (բ. ԿԸ.) գրելով. « ՅԱգամայ Կամեթայի Կամեթայի նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածային պատմութիւնն ցուցանեն » — ոչ մի տարակոյս չի թողնում, որ այս և միև տողերի գրելու ժամանակ Հայկական « թարգմանութեան բնագիրը » տակաւին չէր Յունական Ծօթանասանիցը, և ոչ Եբրայականը, քանի որ ըստ այս վերջինների, այլ և ըստ Վուլգատայի՝ Աբրահամ Կամեթայի նահապետ է, պակասելով Կայնան, և ոչ թէ « Կամեթայի Կամեթայի » : Այս մի և նոյնը և՛ ապացոյց է՝ որ մեր ըստ Ծօթանասանից թարգմանութիւնը (օրբագրութիւնը) կատարուած է մի այլ նախնական հայ թարգմանութեան հետևողութեամբ, որից առ այժմ՝ գտնուած ամենամեծ մնացորդն է յիշեալ Ձեռագիրներում պահուած Մնացորդաց երկու ամբողջ Գրքերը :

Եւ ի նկատի առնելով, որ նոյնպէս Ղուկաս Աւետարանիչը Քրիստոսի ըստ մարմնոյ Ծննդաբանութեան մէջ Արփաքսադից յետոյ գնում է զԿայնան, շրջապատ է նոյն, ապա Սաղա (Գ. 35—36), և որ Ղուկասը Ասորուց Անտիոքացի՝ հաւանականաբար Ասորի էր, և Ասորերէն գրեց իւր Աւետարանը, — ակներև է թէ սորա աղբիւրը նոյնպէս չէր ինչ որ յայտնի Ծօթանասանիցը, — հետևում է, անտա-

1. Խորենացու՝ « յուշմագունէ ումեմնէ և ընթերցասիրէ Ասորոյ » վերցրած լինելու մասին խօսքը՝ միայն Քամայ ճիւղի — յաւակապէս Մեստրայիմի համար պիտի հասկանալ :

րակոյս, որ («Արփաքսաթ՝ ծնաւ») չկային
նաև, և կային քնա՝—Ասորական հին
աղբիւրից է ծագում:

Եզրակացութիւն. ա) Պրօֆ. Գր. Խա-
լաթեանցի իւրոյս ընձայած «ԳԻՐՔ ՄՆԱ-
ՅՈՐԴԱՅ»-ը «հայերէն լեզուի ամենահին՝
թէ չասենք՝ անդրանիկ գրուածքներից
մէկը պիտի ընդունել»: բ) «Թարգման-
ուած է, հաւանականաբար, Ասորական
առաջին բնագրից—Թարգումից»: գ)
«Արփաքսաթ ծնաւ չկային, և կա-
յին քնա» պիտի ունենար Խորենա-
ցուն սկզբում ծանօթ բնագիրը—կորած
Թարգումը: դ) Իմ քաղած և ցուցա-
դրած բառերը, մանր դարձուածները
և մտքերը՝ հասարակաց են Մնացորդաց

Գրքերի խոյն այդ նորագիւտ հայ թարգ-
մանութեան և Խորենացու Հայոց պատ-
մութեան համար: ե) Հետևաբար, Խո-
րենացին է թարգմանել Մնացորդաց
այդ Գրքերը Աստուածաշնչի Ասորական
հին բնագրից՝ առաջին հայ թարգմա-
նութեան ժամանակ, աշխատակցելով
Մեծ Թարգմանիչներին—Ս. Սահակայ
և Մեսրոպայ, իբրև Սահակ Պարթևի
«չընչը և թարգմանութեան «արտ-ե-
րն» վարժ առաջադէպն աշակերտը.—
«Բայց քանզի անգէտք էին մերում՝ ար-
ուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ
գործն գտանէր. վասնորոյ առեալ Մե-
ծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ (մեծըհան)
զմեզ առաքեցին յԱղէքսանորիայ՝ ի լե-
զու պանծալի...» (Խոր. գ. ԿԱ.):

11 Փետրվարի 1905 թ.

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Ե՛ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՑ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ Է՛ ԱՍՏՈՒԱՇԱՇՆՁԻ ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ ԳՐԲԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՂԸ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԳՐԻՑ—ԹԱՐԳՈՒՄԻՑ:

II.

Այս վերնագրով առաջին յօդուածս անցած տարի լոյս տեսաւ «Տարագ» շաբաթաթերթում (1905 թ. № 12, 13), և վերնեակի Մխիթարեանց «Բազմավէպում» (Սեպտեմբեր):

Այդ յօդուածի գրելուս մտքովս անցնում էր, որ եթէ Խորենացու բժականի դատախազները՝ յամառուել ուզեն, շատ-շատ՝ պիտի դառնան այժմ էլ ասեն թէ՛ հանդէս հանուած Մնացորդաց Գրքերի թարգմանութիւնը յետին ժամանակի գործ է. այլ ևս ուրիշ ասելիք չեն կարող ունենալ. Յօդուածի հրատարակուելուց յետոյ մեր հայր եղիա վարդապետն ևս ուրախացած՝ նոյն կարծիքը յայտնեց՝ Իսկ պ. Գր. Վանցեանը՝ գրեց ինձ (22 Ապրելի 1905 թ.)—«Մեծաւ հաճութեամբ և խորին ուշադրութեամբ կարդացի Ձեր գեղեցիկ յօդուածը Տարագում. . . Փնօք Աստուծոյ, որ դեռ կան անհատներ Խորենացու խկութիւնը ճանաչող, և աւելի ևս փնօք, որ ահա գտնուում են փաստեր

ուրիշներին էլ նոյնը ցոյց տալու. Ձեր գրածները հերքելու համար հիմա պէտք է ցոյց տալ, որ Մնացորդաց Գրքը աւելի յետին ժամանակի գործ է, այլապէս՝ Խորենացու և Մնացորդաց Գրքերի առնչութիւնը՝ անկասկածելի է. այսինքն Խորենացին նա է, ինչ որ էր և եղել է, որին սակայն չէին ուղղում ճանաչել. . . »²:

«Ուրիշ ասելիք չեն կարող ունենալ» թարուած ենք:

Հ. Յ. Տաշեանը թէպէտ համոզուած չեշտում է՝ որ Մնացորդաց Գրքերի այդ թարգմանութիւնը «յայտնապէս մնացորդ մըն է ս. Գրոց նոյն իսկ նախնական թարգմանութենէն յԱսորոյն»։—Ուրեմն ո՛չ «յետին ժամանակի գործ». օրհնեալ է Աստուած: Սակայն նա ուրիշ անսպասելի ապիկար բան է առարկում. «Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեանի փորձը՝ զԽորենացի թարգմանիչ գտնելու այս հին բնագրին, պէտք չկայ շեշտելու, անյաջող է, ճիշտ ինչպէս անտեղի է՝ թէ և յաճախ կրկնուած՝ զԽորենացի թարգ-

1. Արդարութիւնը պահանջում է վկայել՝ որ հ. եղիա վարդապետն է եղել Մնացորդաց այդ հնագոյն թարգմանութեան տարբերութիւնը նկատող և ի յայտ բերողը, այլ և պրօֆ. Խալաթեանցի ուշադրութիւնը դորս վերայ դարձնողը:

2. Սա յետոյ հրատարակեց. «Ըստ իս՝ ապացուցուած է, որ Մնացորդաց Գրքի հնագոյն թարգմանութիւնը կատարել է Խորենացին և շատ ոճեր ու ձևեր այնտեղ առնուած են ուղղակի Գողթան երգերից («կռել—կոփել. համն առնուլ» և այլն). տես «Խորենացին է Մնացորդաց Գրքերի առաջին հայ թարգմանողը Ասորերէնից» Տարագ, 1905 թ. № 12—13. Բարդ. եպիսկոպոս Գէորգեան» («Պատմութիւն Քերականութեան արեւելահայ լեզուի», էր. 134. Տփլիս, 1906):

մանիչ ըսել Եւսեբեայ Քրօնիկոնին, անով որ Խորենացին գիտէ այս գրքերը և կը գործածէ» (Հանդէս ամսօրեայ). 1906, թիւ 1. Յունուար, եր. 4):

Կամի ասել թէ՛ Խորենացին չէ դորա թարգմանողը, այլ՝ գործ է ածել ուրիշի այդ թարգմանութիւնը:

«Խորենացին է Մնացորդաց այդ Գրքերի առաջին հայ թարգմանողը» գրելու համար՝ ես նախ քաղել ցուցադրել եմ՝ բառեր, դարձուածներ, նախադասութիւններ և մտքեր, որոնք հասարակաց են միայն այդ թարգմանութեան և Խորենացու Հայոց պատմութեան համար. Օրինակ. «Կուէլ կոփել զգուռն Երուանդայ արքայի», մտցրել է և՛ իւր Հայոց պատմութեան մէջ և՛ Մնացորդաց Գրքերի իւր այդ թարգմանութեան մէջ: Ըստ այսմ և միւսները—Եան, Եանց, Եաթեան Բագաւորաց, Եաւ, զինակիր, Զիզակաս, Կոտ վառելալ, զաշխարհն ի հարկի—ընք հարկի— Կացոցանել, ոպարապետ, Ժերաթոյ, Գործաւորաց, հրաման արալ, ողնչոյ և Երկաթոյ, Ժայտի և Ժարի, Եարարաց, Իճեաթարաթ ուլայարի յարակացն, ճի կոտի, զհամ առնուլ այն, հասարակացն, Եճէին զգիւրն, Եաւընորդ, Աննէիա, Կայինան շրրորդ ի նոյն, Աբրահամ Եանընորդ Եաւընընորդ նահապետ, Այն ինչ՝ Խորենացուց առաջ համարուած գրողները և կրտսէր թարգմանիչները և ամբողջ Եօթանասանից մեր թարգմանութիւնը,— զոր գիտէ Խորենացին և նոյնպէս «կը գործածէ»,—չունին դորանք այդպէս: Եւ, ընդհակառակն, ինչ որ Եօթանասանիցը ունի, օրինակ—Կապարճակիր, Գործանից՝ բնաւ չունին ոչ Խորենացին և ոչ Մնացորդաց Գրքերի Ասորական բնա-

գրից այդ թարգմանութիւնը:

Հ. Տաշեանի ուշագրութիւնից անշուշտ վրիպում է և այն հանգամանքը՝ որ Հայոց Վիպասանքից մնացած Վարդգէսի երգի Դուք պահող—մեզ աւանդողն է Խորենացու Հայոց պատմութիւնը¹, և ոչ թէ Մնացորդաց այդ հնագոյն թարգմանութիւնը կամ մի այլ դք. Հետեւաբար, օգտուող բանաբաղը՝ Մնացորդաց այդ թարգմանողն է. ի հարկէ այն դէպքում՝ որ եթէ այդ թարգմանողը և յիշեալ պատմութեան հեղինակը չլինէր մի և նոյն Խորենացին, հակառակ ինչ որ վկայում են փաստերը և ինչ որ ես համոզուած պնդում եմ:

Հ. Յ. Տաշեանի գծուծ առարկութիւնը նոյնչափ անզօր է շօշափելու այն յօդուածիս աստղանիշով բաժանուած երկրորդ կէտը, ուր ցոյց եմ տուել, որ «Կայնան շրրորդ ի նոյն» ասելու համար՝ Խորենացու աղբիւրն էր Ասորական հին բնագրից իւր այդ թարգմանութիւնը: Անզօր է շօշափելու, որովհետև Խորենացուն Լ. Թորդ դարերում տեղաւորել ջանացողները անշուշտ գիտեն՝ որ այդ դարերից շատ առաջ, ս. Սահակայ և Մեսրոպիայ կենդանութեան օրերից հետէ՝ մեզանում անպայման իշխում էր «սորոյճ օրնակն» Եօթանասանից թարգմանութեան², ուր Կայնան կայ՝ Արաբից շրրորդ, բայց բնաւ և՛ նոյից յետոյ³:

Բառերի և ոճի նոյնութեան մի հարուստ օրինակ ևս, յետոյ նկատած.— «Եւ ահաւասիկ Գործաւորաց փայտահարիդ ծառայից քոց հրաման արալ տալ վսեստակ ցորենոյ քոռս քսան հազար. . . այր իմաստուն հանճարեղ ի գործս ուլոյ և արժախոյ ի ողնչոյ, յերկաթոյ, ի գործ Ժայտի և Ժարի. . . ի գործ կուէլ կոփել ի քանդակել. . . Եւ հրաման էր Սողոմոնի

1. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառն, զՔարսահ գետով, եկեալ նստեալ զձրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔարսահ գետով, կռել կռփել զգուռն Երուանդայ արքայի» (Խոր. բ. 96.):
2. Խորենացի, դ. 4Ա:
3. Հոգիւ շարթաթիւթի մէջ (1906, № 7) այստեղում խոշոր սխալմունք է տեղի ունեցել:

ժողովել զամենայն եկա ճարտարաց» (Բ. Մնաց. Բ. 10, 14, 17):

Եօթանասնիցը—«Եւ Գործնէն յոր ճատանեն զփայտն՝ ի կերակուր ետու հաց՝ ուճիկ ծառայից քոց՝ քսան հազար քու ցորենոյ... այր իմաստուն, որ գիտէ զհանճար... գիտէ գործել զոսկի և զարծաթ, և զպղինձ, և զերկաթ, և զքարինս և զփայտս... և քանդակել զքանդակս... Եւ ժողովեաց Սոլոմոն զամենայն արս պանդուխտս յերուսաղէմ» (անդ):

Այսպէս, Եօթանասնիցը ահա թէ տարբեր է և՛ թէ չունի առաջինում ընդգծուած բառերը, բառաձևերը և ոճը:

Իսկ Խորենացին — «հրաման արայ... անարուեստից Գործարաց... արուեստաւոր Գործարաց փայտի և քարի պղնձոյ և եղևնոյ... ի վերայ իւրաքանչիւր դասուց զընտիրս է ճարտարացն վարդապետս կարգել... Իսկ իսկ զգուռն երուանդայ արքայի» (Խոր. ա. ԺԶ. բ. ԿԵ.):

Բարբախտաբար՝ հիմնական երկու պայմաններ ամեն կասկածից վեր են. առաջին՝ Մնացորդաց այդ թարգմանութիւնը «հայերէն լեզուի ամենահին՝ թէ չասենք՝ անդրաշէն՝ գրուածքներից մէկն է ընդունուելով», և՛ «յայտնապէս մնացորդ մըն է ս. Գրոց նոյն իսկ նախնական թարգմանութենէն յԱսորոյն»: Իսկ երուսաղէմի օրինակի յիշատակարանը, ինչպէս տեսանք, Սահակ Պարթևին է ընծայում այդ թարգմանութիւնը, երկրորդ, այդ թարգմանութեան և Տրայն Խորենացու հայոց պատմութեան բացարձակ «դէր» մտքերի, լեզուի և ոճի, բառերի և բառաձևերի, Խորենացու քաջամարտիկ հակառակորդները—Տաշեան, Խալաթեան՝ սորանք վկայելուց յետոյ, այժմ այդ թարգմանութիւնը Խորենացունը չհամարողը և ինձ ընդդիմախօսողը՝ պարտաւոր էր նոյնքան համարժէք փաստերով ապացուցանել—նախ՝ թէ Խորենացունը չէ. երկրորդ՝ թէ հապա

սմը կարող է լինել: «Սուտ Խորենացի» համբաւողների համար՝ փախուստի միակ հնարաւոր ելքը. եթէ սակայն երբէք յաջողին:

Ամբողջ մեր Աստուածաշնչի առաջին թարգմանութիւնը Ասորերէնից, այլև յետոյ սրբագրութիւնը ըստ Եօթանասնից՝ ս. Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտաց ոմանց ընծայելով հանդերձ, Մնացորդաց այս թարգմանութիւնը բացարձակ աղաղակում է և բողոքում ինպատ Խորենացու դատի: Եթէ Եւսեբեայ Քրոնիկոնից, Նազիանզացուց, Սոկրատից, Անանիա Շիրակացուց, և այլն, ասացին թէ օգտուել բանաբաղել է Խորենացին, սակայն գիտենք որ դժբաւոյն կան, և կարող էինք առ ժամանակ,—քանի որ Խորենացու ժամանակի խնդիրը դրել էին վէճի տակ,—կարծիքների բաժանուել գրող և ընթերցողներու: Օրինակ. պրօֆ. Գր. Խալաթեանց, Կարբիէր՝ կը պնդեն թէ Խորենացին բանաբաղել է Սոկրատի հայերէն յետնագոյն թարգմանութիւնից, կամ Անանիա Շիրակացուց. իսկ ուրիշներ, ընդհակառակը, ինչպէս Նորայր Ն. Բիւզանդացին, կը պատասխանեն թէ՛ վերջիններն են բանաբաղել Խորենացուց: Բայց Մնացորդաց Գրքերի՝ Ասորերէնից այս հնագոյն թարգմանութեան վերայ Խորենացու իրաւանց այդպիսի մի բաժանորդ՝ զայլ ոք անուանել չենք կարող: Մեր ժամանակի զարգացման հասած իրաւագիտութիւնը—ուրեմն հասուն բանականութիւնը՝ թելադրում է, որ իրաւունքի կամ սեպհականութեան մասին պահանջ յարուցանողը ինքը պարտաւոր է ներկայացնել ապացոյց, դոկումէնտ: Իմ յօդուածով Խորենացին արդէն ատեան հանեց իրեն Տրայն առանցնայաբառ բառերի, ոճի, խօսքի և մտքի նմոյշներ, իսկական դոկումէնտներ, որ Մնացորդաց Գրքերի այս հնագոյն և «անդրաշէն» հայ թարգմանութիւնը ինչ «եղ»

համար ֆորմիայի ֆորմ է: Հարիւրաւոր Տաշեաններ անգոր են այլ ևս խեղաթիւրել փաստերը և ժխտել Խորենացու իրաւունքը¹ :

Ոչինչ չի արգելում սակայն ընդունել՝ որ Խորենացին մինչև իւր կեանքի վերջը յաւելումներ է արել նոյնպիսի յաւելումներ և յապաւումներ արել են և զանազան ժամանակներում արտագրող և «սրբագրողները», ինչպէս խոստովանում է ընտրելագոյն կարծեցրուած Լամբրոնացու օրինակից արտագրութեան ստացիչ «պիտականուն Մովսէսը»:

Խորենացին ս. Սահակ Պարթևի (ատենագրւիրը) «Գրեւն» էր և Աստուածաշնչի Ասորերէնից թարգմանութեան առաջ ֆորմակէցը:—Խորենացու Հայոց պատմութիւնը, այլև «Ողբը» գրուած են Վարդանանց պատերազմից ոչ յետոյ, երբ Խորենացին ողբում—աղաղակում էր. «Անտիոքոս ըննադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ, պատերազմ զմեզ շուրջ պատեաց, և Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ:

արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի՝ որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ: Աւանդ զրկանացս . . . Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զինորդ յարմարեցից զողբագութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից: Ձէքն իմ մանուկ և թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար աղգաւ ի բաց ընկեցիկն . . . յաթուոյն ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակըն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ: Ձէքն իմ և Քահանայապետ . . . եթէ զիս . . . Ձծնողն իմ աղբիւր վարդապետական . . . եթէ զիս . . . Ձաշխարհիս եկեալ աղէտս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւն»: Եւ երբ տակաւին Սահակ Բագրատունին յիրաւի «մանուկ, տհաս, խակ» պատանի էր:

Ըստ այսմ, յետ եմ վերցնում Խորենացու Մեկենասի մասին իմ վաղուց, —երբ խարխաւում էին Խորենացու ապրած ժամանակի խնդրի շուրջը,— յայտնած կարծիքս², այն՝ որ նախորդ պայմաններում ընտրելագոյնն էր (Հովիւ, 1906 թ. № 7):

2 Փետրվ. 1906 թ.

1. Ուրիշ աւթիւ իրաւամբ նկատել եմ՝ որ Զ. Յ. Տաշեանին պահանջում է «արդար խօսելու» ցանկութիւն. յաւելացրէք և՛ սոսր արարած Զ. Ա.—երի թելագրութիւնները: Տես «Խորենացու Խորենացու պէտք է հասկանալ», ր. հատոր եր. 16. և «Հանդէս ամսօրեայ», 1903, հսկտ. կազմի երկրորդ եր. պատասխանը Խմբ.:

2. Տես «Խորենացու Խորենացու՛ պէտք է հասկանալ», ա. հատ. եր. 1—5. և ր. հատ. եր. 1—5:

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ Ե. ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՑ ՄԱՏԵՆԱԿԻՐ

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ Է ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ՄՆԱՑՈՐԴԱՅ ԳՐԳԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՂԸ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԳՐԻՑ—ԹԱՐԳՈՒՄԻՑ:

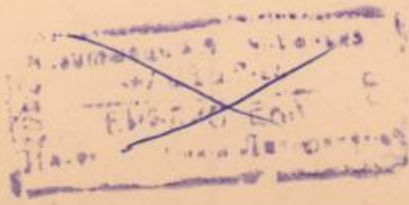
III.

Պրոֆեսսոր Գր. Խալաթեանցը 1899 թ. տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեց Երուսաղէմի Հայոց ս. Յակովբեանց վանքի մի ձեռագիր Աստուածաշնչից ա. բ. Մնացորդաց Գրքերը, բաղդատութեամբ ս. Էջմիածնի մատենադարանի № 183 Ձեռագրի հետ: Ինքը պ. Խալաթեանցը իւր Յառաջաբանում կարծիք յայտնեց՝ թէ այդ եզակի թարգմանութիւնը կատարուած պիտի լինի Ասորական առաջին բնագրից—Թարգումից, և թէ այդ «Թարգմանութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ հայերէն լեզուի ամենահին՝ թէ չասենք՝ անդրանկ գրուածքներից մէկն է ընդունուելու, որ հասել է մեր ձեռքը»: Եւ Հ. Յ. Տաշեանը, ինչպէս տեսանք, վկայեց թէ՛ «յայտնապէս մնացորդ մըն է ս. Գրոց նոյն իսկ նախնական թարգմանութեանէն յԱսորոյն»: Իսկ ես գտայ, խոր համոզուած եմ, որ այդ հայ «անդրանկ» թարգմանութիւնը պատկանում է Մովսէս Խորենացու գրչին. հետեւաբար՝ Խորենացին Ե. դարի առաջին քառորդում ս. Սահակ Պարթևի «Գրչի» էր և Աստուածաշնչի առաջին հայ թարգմանութեան ասո՞ր Գրքակիցը:

Ինչպէս յայտնի է, նախնական հայ թարգմանութիւնից միայն Մնացորդաց Գրքերի այդ երկու ամբողջ օրինակն էր գտնուած, մին Երուսաղէմի Հայոց վանքում և մին ս. Էջմիածնի մատենադարանում:

Եւ պրոֆ. Խալաթեանցը գրում է. «աչքից եմ անցրել ես այնուհետև Մայր Աթոռում գտնուած Աստուածաշնչի գրչագիր օրինակները (թուով երեսնից աւելի), բայց և ոչ մէկի մէջ չեմ նկատել այս նորագիւտ թարգմանութեան հետքերը» (Յառաջաբան, էջ Բ.), Բայց ես մեր Մայր Աթոռի նոյն մատենադարանի ձեռագիր բոլոր Աստուածաշունչները հետազօտելով՝ գտայ այդ թարգմանութեան և մի երրորդ օրինակ, № 181. որը նոյն Ասորականից թարգմանուած լինելով հանդերձ, թէպէտ ոչ իսպառ ազատ մնացած Եօթանասնից ազգեցութիւնից, աւելի հնագունի նըշաններն ունի, նման Երուսաղէմի Ձեռագրին. օրինակ—«Եղիազար օրգի Ռոգիա հաւր եղբաւր նորուն»: Չունի նախագրութիւն, և ոչ կարմրագեղով գլխաբաժանումն՝ ըստ Ֆռանկաց, և այլն: Սակայն ավստոսալին այն է՝ որ իմ գտած այս օրինակում ա. Մնացորդաց սկզբի երկու թերթը (գլ. Ա.—Դ. 37) Ասորականից թարգմանութիւն է, ապա գալիս է երկու նոր և տարբեր թուղթ և տարբեր գրիչ՝ (Դ. 38—Ը. 30) ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան. ապա դարձեալ մի թերթ և մի սիւնակի միայն 44 տողերը (Ը. 31—ԺԱ. 16) Ասորականից է և առաջին գրչով: Իսկ այնուհետև անընդհատ մինչև վերջը՝ շարու-

986
47683
1637

նակում է ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան: Ինձ համար անբացատրելի մնաց երկու տարբեր բնագիրների և տարբեր գրիչների այսօրինակ ընդխառնումը: Չեռագիրը (№ 181) գրուած է 242=1317 թուին. վերակազմել են 1615 թուին:

Իմ քաղած և ցուցադրած այն կտորներից (տես եր. 4—8, 14—15), որոնք, ասացի, հասարակաց են Խորենացու Հայոց պատմութեան և Մնացորդաց Գրքերի Ասորական առաջին բնագրից այս հայ թարգմանութեան համար յայն, իմ գրած այս երրորդ օրինակ Չեռագրում գտնուած են երեքը—«Սափատիա յԱբրիտանիանի» — «Ծննդագրեցան և կան ի ճարտանի լափաւսրու լեանի Իսրայէլացւոց և Յուդայ»:—«Թաւսել սկսաւ Շաւուղ ընդ զլեւիւրն իւրում»:—«Իբրև ետես զլեւիւրն թէ մեռաւ Շաւուղ» (ա. Մնաց. Գ. 3. Թ. 1. Ժ. 4, 5): Բացի այն՝ որ Սեփեհայի և Կայնանի մասին նոյն է ինչ որ առաջին երկու Չեռագիրները: Սակայն «աստուծոց» բառի տեղ (ա. Մնաց. Ա. 50—54) ունի էլ յայն, ըստ Եօթանասնից, նման Խալաթեանցի բաղդատած էջմիածնի № 183 Չեռագրին: Միւսները չկան, որովհետև, ինչպէս ասացի, սորանում փոխուած են բնագիրները: Բայց կայ սորանում, ինչպէս միայն և՛ առաջին երկու Չեռագիրներում, մի այլ եզական տարբերութիւն ևս, որի վերայ յետոյ ուշք դարձրի և դարձնում եմ այժմ ուրիշների ուշագրութիւնը:—

Սեփեհայ այն տեղի անունն է, ուր 1871 թուին նապօլէօն Գ. Ֆրանս—Ռուսական պատերազմում իւր հետ հարիւր հազարանոց բանակով գերի ընկաւ Գերմանացւոց ձեռքը: Հանրագրտակ և այլ բառարանները չգիտեն ուրիշ

Սեփեհայ անուն: Սակայն Ասորական առաջին բնագրից այս հայ թարգմանութեան մէջ գտնուած է, երեք Չեռագիրներումն էլ միակերպ, Սեփեհայ անունը — «Եղիազար որդի Ռոդիա հաւր եղբաւր նորուն, և սա էր յերից անտի՛ հղաւր, որ ընդ Դաւթին իսկ էր ի Սեփեհայ» (ա. Մնաց. ԺԱ. 12—13),

Հայերէն և օտար լեզուներով Եօթանասնից թարգմանութիւնները Սեփեհայ տեղ ունին— Հայերէնը՝ «ի Փասասուդոմին», կամ՝ «ի Փասասոսոդոմին», Ֆրանսերէնը՝ «à Pasdammin». իսկ Եբրայեցերէնը՝ «յԱփիդոմին»:

Ո՛րտեղից է գալիս այս Սեփեհայ անունը, ինչ նշանակութիւն պիտի ունենայ Ասորական առաջին բնագրի և նորանից մեր հայ թարգմանութեան խընդիրներում. ինչ ծառայութիւն կարող է մատուցանել Պաղեստինի աշխարհագրութեան և Պաղեստինագէտներին, — մնում է Եբրայական և Ասորական հին ազբիւրները ուսումնասիրողներին բացատրել¹:

Իմ հետազօտութիւնը տուեց, բացի վերոգրեալներից, և մի այլ արդիւնք: Մեր ս. էջմիածնի մատենադարանի ձեռագիր Աստուածաշունչներից տասն եւ հինգ հատը—№, № 163, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 192 և (Գէորգեան ցուցակ, №) 18—ունին հետեւել ընթերցուածը. «Եւ Արփաքօադ ծնաւ զԿայնան և Կայնան ծնաւ զՍաղա . . . » (Ծննդ. Ժ. 24): Այն ինչ՝ Զոհրաբեանին յայտնի էր եղել, ինչպէս տեսանք, միայն «երկու օրինակ եւ եւթ» Չեռագիրներ, որոնք ունեցել են «զԿայնան և Կայնան ծնաւ» բառերը նոյն տեղում: Սակայն նոյն Ծննդոց ԺԱ. 12

1. Կայ Սեփեհայ, Ապտաժ Արաբիայի քաղաք, մօտ ի Պաղեստին: Cédar, v. de l'Arabie Déserte, près de la Palestine» (Diction. Larousse):

տնահամարում՝ ոչ մի Ձեռագիր չունի
Կայնան այլ Արփաքսադից յետոյ գալիս է
Սուրբ. «Եւ Արփաքսադ եկեաց ամս ճԼԵ,
և ծնաւ զՍաղա...»:

Մնացորդաց Գրքում կրկնում է
նոյի երեք որդոց ազգաբանութիւնը:
Մեր մատենագարանի Ձեռագիրներէից
երեսուն եւ երկու հատը—№, № 153,
155, 156, 157, 159, 161, 162, 164,
165, 166, 167, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 184, 185 և
(Գէորգեան ցուցակ, №, №) 16, 17, 18—
ունին. «Եւ Արփաքսադ ծնաւ Կայնան.
և Կայնան ծնաւ զՍաղա...»: Որդիք Սե-
մայ Ելամ և Սուրբ. և Արփաքսադ, Կա-
յնան, Սաղա...» (ա. Մնաց. Ա. 18,
24): Բայց պէտք է ծանօթացնեմ, որ
այս Ձեռագիրներէից ոմանք մի կամ միւս
տեղում, օրինակ № 153՝ Կայնան ունի
տողամիջում. № 155՝ լուսանցում. № 157՝
փակագծում: Իսկ №, № 157, 162, 175
և 185՝ վերջին տնահամարում (24) չու-
նին Կայնան: Կան և այլ Ձեռագիրներ՝
որոնք լրիւ չեն. կայ և այնպիսին, որից
թերթեր են ընկած:

Ուրեմն չկայ և ոչ մի հատ հայ Ձե-
ռագիր,—հաւանական է թէ և ուրիշ
մատենագարաններում,—հարկաւ և ոչ
մի տպագիր՝ որ Կայնանի մասին համա-
ձայն լինէր Եօթանասնից բնագրին, Եբ-
րայականին կամ Վուլգաթային. որոն-
ցում Արփաքսադից յետոյ պակասելով
Կայնան՝ Աբրահամ ասաներորդ նահապետ
է, այլ ոչ թէ «ասաներորդ ասաներորդ»:

Որովհետեւ ամբողջ այս շարագրու-
թեանս խորհուրդն է ցոյց տալ Մովսէս
Խորենացու ապրած (և նորա) Հայոց պատ-
մութեան գրութեան ժամանակը, իբրև
կնիք բանիս՝ դնում եմ՝ այստեղ յիշեալ
պատմութեան հետեւեալ ուշագրաւ մի
հատուածը, որը ինձ թւում է թէ պիտի
Պարսից Վռամ՝ երկրորդի (Ե.),—որը
մահացու հարուածով «զքէն վրիժուց
խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս» (Խոր.
գ. ԾԶ.), բառնալով Հայոց թագաւո-
րութիւնը,—թագաւորութեան (421—
442) տարիներում դրուած լինի, երբ
Խորենացին օտարութիւնից նոր էր վե-
րադարձել հայրենիք, կամ թէ, աւելի
հաւանական է՝ որ հէնց այն օտարու-
թեան մէջ գրած էր. Ահա այն հատ-
ուածը.—

«Եւ գունդս և պահապանս դրան
արքունի պատրաստէ (Վաղարշակ) զչոր-
սըս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի
նոյն հին դարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայ-
կայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժա-
ռանգութեան ի հարանց ստացեալ գեւդս
և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից
Բագասորոսն անն, որդես լսէմ, յայլոց յա-
րոցեալ գոնորս և սպասն անասնելու ոչ
գիտէ՞ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջ-
նոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք լի-
նելոյ շկահեալ և ի բաց ընկեցեալ զազգն,
զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս
անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաս-
տատ ի զարմից թագաւորացն առաջ-
նոց. որպէս և այժմ ի Վրաց աշխարհին,
որ Սեպտուղն՝ կոչի» (Խոր. բ. է.):

1. Վրաց լեզուով հայերէն շատ բառեր կան: Սեփեժուդ, Լամբրոնացու կոչուած օրինակում՝ Սեփեժուդ:
Մկրտիչ Էմինը կարգացել է նոյնպէս՝ Սեփեժուդ: Նորայր Ն. Բիւզանդացին և Լանդլուան՝ կարգացել են Մեփեժուդ:
Նշանակութիւնը—Սեփե կամ Մեփե՛ Վրացերէն նշանակում է թագաւոր. ծուլի՛ զարմ—թագաւորազարմ: Հին
Պարսկերէն՝ ոստան: Հայերէն՝ Խորենացին ասա կոչում է «գունդ արժուցի», ուրիշ տեղ (գ. ԼԵ.)—«գրաւցիկ»: Իսկ
Բուզանդ, Ազաթանգեղոս, Փարպեցին՝ կոչում են «ազուսագունդ»: Երբ, ըստ Խորենացու՝ շորս գունդեր
կազմելու համար, թող հէնց շափազանցօրէն գրուած լինի, թագաւորազունք ճարել անհնարին էր: Ազատա-
գունդը, հեծեալ, կազմում էր Հայոց պատանիներից և սեպուհներից (սեպուհականաւոր—կալուածատէր), որոնք
ունէին «ի հարանց ստացեալ գեւդս և դաստակերտս»:—Ենթադրում եմ, որ Վրացական սեփեժուդը՝ մեր սեպուհ
բառի խառնուրդն է: Իսկ Ոստան, Մեփեժուդ, գունդ արժուցի՝ պիտի հասկանալ ոչ թէ արքայի գունդ, այլ՝ ար-
եայագնեայ գունդ:

Վ ր ի պ ա կ Բ

Խր.	Տող.	Սխալ.	Ուղիղ.
3.	30.	ոչ լինելոյ Յունի »	յոչ լինելոյ Յունի »
8.	2.	զերկրիս այսորիկ »	զերկրիս այսորիկ »
10.	7.	միւսները՝ լքել	միւսներինը՝ լքել
„	25.	մինև ցարայն	մինչև ցարայն
„	29.	Աբիւղինոս յիւրում	Աբիւղենոս յիւրում

ԲԱՐԴ. ԵՊԻՍԿ. Գ. ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆՑԻ

	Ր.	Կ.
ա) Խորենացուն Խորենացիով պէտք է հասկանալ, Ա. հատ.	—	50
բ) Խորենացուն Խորենացիով պէտք է հասկանալ, Բ. հատ.	1	—
գ) Վաղարշապատը եւ Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են	—	20
դ) Ծջմարտութիւնը չի մեռնում:	—	50
ե) Խորենացին Ծ. դարի առաջին քառորդից մատենագիր.	—	40

Գումարով գնողներին 25⁰/₀ զիջումով: